

A MONDAT ÉS A PREDIKATÍV VISZONY VITÁS KÉRDÉSEI

BODNÁR FERENC

1. A nyelvtudományban ma már általánosnak mondható felfogás szerint a mondat alanya és állítmánya között predikatív viszony van. E viszony mivoltának értelmezésével kapcsolatban azonban még általában sem beszélhetünk a nyelvtudomány egységes álláspontjáról. Ez a kétségtelen tény a kérdés rendkívüli bonyolultságában és a — hazai és külföldi — kutatók tudományszemléletének sokféleségében leli magyarázatát.

A predikatív viszonnal kapcsolatos új és legújabb vizsgálódásokhoz kívánt adalékul szolgálni az a kis dolgozatom is, mely a mondat funkcionális szemléletével foglalkozott (Néprajz és Nyelvtudomány I, 27—31). Nem tagadható ugyanis, hogy a mondat tüzetesebb vizsgálata hozzásegíthet az alany és állítmány kérdéskörének feltárásához is, különösen akkor, ha elfogadjuk, hogy a mondat — lélektani-funkcionális szempontból — nyelvi jele egy gondolat (fogalmi tudattartalom) predikatív viszonyításának. Még egyszerűbben: e szempontból mondat és predikatív viszony közé egyenlőségi jelet tehetünk, nem zárva ki természetesen egyéb szempontú mondatvizsgálatok jogosultságát sem. A kérdés, melynek eldöntése igen sok probléma megoldásához közelebb vinne, tehát a következő: milyen kapcsolat van az alany és állítmány között?

Minthogy az alany és állítmány fogalmának megteremtése (a logikai ítélettel együtt) ARISZTOTELÉSZ nevéhez fűződik, csak a vázlatosság igényével természetesen, de vizsgálatunkat nem érdektelen nála kezdenünk. ELEKFI LÁSZLÓnak sok szempontból kitűnő tanulmánya szerint (A logika állítmánya és az állítmányi névszó: I. OK. XI, 95—149) a Metaphysikában (4. könyv 7. fej.) ezt írja: „Mert az (vagyis amikor azt mondjuk), hogy az az, az azt jelenti, hogy az amannak járuléka.” A Topikában (1. könyv 3—4. fej.; idézi STEINTHAL, Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, Berlin, 1863. 216) pedig arról beszél, hogy az állítmány (a második elem) lehet névszó és ige. Minthogy ARISZTOTELÉSZ nem is annyira a nyelvet, mint inkább a gondolkodás elemeit kutatta, mondatként ítéleteket vizsgált (pl. az *igazságos művelt, az ember művelt, a művelt ember, a művelt épít*, l. ELEKFI: i. h.). Ezt teszi nemcsak az arisztotelészi logika, hanem az ő munkássából kisarjadzott logika mint önálló tudomány (melyből később az ismeret- és tárgyelmelet különvált): a dialektika is. A tiszta logika ítélete

tehát olyan tagolt mondat, melyben a két fogalom közül az egyik a másikhoz tartozik, annak valamilyen járuléka, és ezt a hozzátartozást megállapítom (prédikálom).

E felfogás későbbi, sőt legújabb kori ismételt felbukkanó radikális és kevésbé radikális módosítása először is egy elvi kérdést vet föl. Van-e jogunk revideálni ARISZTOTELÉSZ tanításait?

A válasz nyilvánvalóan: van! Az ok kettős: egyrészt ARISZTOTELÉSZ és általában a logikusok számára a nyelv csupán eszköz volt és eszköz ma is a gondolkodás, a dolgok általános viszonyai, a megismerés, a bizonyítás rendje stb. törvényeinek felderítéséhez; másrészt a nyelv „öncélú” vizsgálata a nyelvtudomány feladata: a nyelv és nyelvtudomány több, mint kétezeréves fejlődése, változása nemcsak lehetőséggé, hanem kötelességgé is teszi a valóság, a *nyelvi valóság* minél mélyrehatóbb feltárását. Természetesen nyelvi vonatkozásokban is figyelemmel kell lennünk a logika tanításaira, ezeket pedig ki kell egészítenünk lélektani szempontú vizsgálatokkal, hiszen „... a nyelvtani kategóriák logikai alapú lélektani fejlődési képződmények...” (KLEMM: A mondat-tan elmélete 68).

Ami a mondatot mint „logikai alapú lélektani fejlődési képződményt” illeti, figyelemre méltó, hogy AURELIEN SAUVAGEOT „A predikatív viszony kérdéséhez” című cikkében (MNY. LIX, 411—416) a „kényes” kérdést így exponálja: „Egyesek a probléma lélektani és logikai oldalát érintik, melyet annál inkább mellőzhetünk, mivel erről a nyelvészek általában a pszichológusok és a logikusok szemében legalábbis rég elavultnak számító adatok alapján szoktak nyilatkozni. Magukról a nyelvi tényekről azonban talán nem lesz felesleges közölnünk néhány észrevételünket.” A továbbiakban elfogadja GOMBOCZ nézetét, hogy „...szintagmán legalább két szó szerves kapcsolatát értjük, mégpedig oly kapcsolatot, melynek jelentése nem csupán a benne levő szók jelentésének pusztá summázása.” E megfogalmazásból néhány — éppen a legfontosabb! — mozzanat homályos. Mit jelent az, hogy „szerves”? Ha a (predikatív) szintagma jelentése nem csupán a benne levő szók jelentésének pusztá summázása, akkor hát micsoda? Sajnos, éppen így nem világos, mit ért a szerző alanyi, mit állítmányi funkción; éppen ezért pl. „a ház magas” vagy hasonló predikatív szintagmák lényegének elemzése helyett e szövszerkezetek különböző nyelvekbeli külső formáival foglalkozik, mintegy előre eldöntötnek véelve, hogy melyik tag az alany, melyik az állítmány, és azt is, hogy miért. (Vö.: „Subjekt und Prädikat sind Termini, deren Bedeutung leichter nachgefühlt, als definiert werden kann.” WUNDERLICH, Der deutsche Satzbau 108). Bizony, ha „egyesek” nem érintették volna a múltban, és nem érintenék ma is a probléma logikai és lélektani oldalát, most is csak éreznénk a különbséget pl. „a ház magas” és „a magas ház” szerkezetek között. Hogy ez — szerencsére — nincs így, azt éppen ezeknek a kutatóknak köszönhetjük, akik közül néhányan, korántsem a teljességre törekedve, a következőkben szeretnék foglalkozni néhány olyan elméleti kérdés fölvetése kapcsán, melyek a mondat és predikatív viszonya szempontjából fontosaknak látszanak.

2. „Ich nenne das, woran, worüber ich den Angeredeten denken lassen will, das psychologische Subjekt, das, was er darüber denken soll, das psychologische Prädikat.” (GABELENTZ: Zeitschrift für Völkerpsychologie IV, 378). E megnyilatkozás óta nemcsak a lélektanban, hanem a nyelvtudományban is tért hódított és biztosan gyökeret vert a lélektani állítmány és a lélektani alany fogalma. A mondatelemzés gyakorlatában ez gyakorlatilag a következőképpen mutatkozik meg: a mondatban azt a szót, mely az eddig ismeretlen, új képzetet jelöli, lélektani állítmánynak, azt a szót, mely már ismeretes képzetet jelöl, lélektani alannak tekintjük. A lélektani állítmány nyelvi jele a hangsúly. Pl. a „Barátom az utcán sétál” mondatban az „az utcán” mint a mondat leghangsúlyosabb része a lélektani állítmány, a mondat többi része pedig a lélektani alany. (Vö. pl.: PAPP ISTVÁN, Az állítmányi szerkezet őstörténete, MNyvj. I.). E felfogás szerint természetesen a lélektani állítmány nincs kötve sem bizonyos szófajhoz, sem a szó nyelvtani formájához.

Érdekes, hogy W. WUNDT a lélektani megjelölést néha egészen más értelemben használja. Pl. „Wenn man behauptet, in zwei Sätzen ‚Cäsar überschritt den Rubico’ und ‚der Rubico wurde von Cäsar überschritten’ sei das logische Subjekt dasselbe, während das grammatische wechsle, so hat man dabei ganz gewiss das Subjekt im Aristotelischen Sinne, als das der Aussage Zugrundeliegende, schon aus dem Auge verloren, und ihm einen psychologischen Gesichtspunkt, nämlich den, dass das Subjekt ein handelndes sein müsse, untergeschoben.” (Die Sprache II, 269. Az én kiemelésem. BF.) Az is jellemző e fogalmak tisztázatlanságára, hogy WUNDT éppen a lélektani alanyt nevezi „uralkodó képzet”nek (dominierende Vorstellung), a lélektani állítmány nála „háttérbe szorított képzet” (zurücktretende Vorstellung). (I. m. 272).

Egyébként — és ez az, amire föl kell figyelnünk! — WUNDT nincs meglegedve a lélektani alany és állítmány általánosan elfogadott értelmezésével, ezeket a fogalmakat az alany és állítmány logikai alapon történő lélektani magyarázatával kívánja helyettesíteni. Ez a ma is csak helyeselhető törekvés világlik ki a következő idézetből: „Wenn ich sage: »heute ist mein Geburtstag«, so will ich über das heute den Hörer nicht denken lassen; das der Aussage Zugrundeliegende kann hier auch im psychologischen Sinne nur dasselbe sein, was es im logischen ist, der Geburtstag. Logisches und psychologisches bilden eben kein Nebeneinander, dessen Bestandteile sich trennen liessen, sondern die logischen Verhältnisse der Satzglieder sind zunächst psychologische: die Logik hat sie nur aus dem psychologischen Verlauf der Gedanken abstrahiert...” (WUNDT: i. h.) WUNDT szerint tehát a helyesen értelmezett nyelvtani, logikai és lélektani alannak és állítmánynak egybe kell esni. Am WUNDT a gondolkodás logikájának alapján áll. (Vö.: POZSONYI FRIGYES, A logika tárgyköre és feladata történeti áttekintéssel. 1942.) Kérdés: a nyelvi vizsgálatok szempontjából elfogadható-e?

ELEKFI LÁSZLÓ már említett tanulmányában erre a kérdésre határozott tagadó választ ad. POZSONYI alapján a sokféle logikai irányzat

közül — melyek aszerint különíthetők el, hogy mit tekintenek tárgyuknak — nyelvi szempontból csak kettőt vesz tekintetbe: a dologi összefüggések logikáját és a közlés logikáját. E kettő közül is — végül — elveti a dologi összefüggések logikáját, mert „...más az, hogy az objektív világ összefüggései a tudat számára hozzáférhetően fennállnak, és az, hogy ezeknek a tudatunkban való tükröződését mint gondolatot mi valamilyen formában rendezzünk és kimondjuk, pl. azért, hogy valamit bebizonyítsunk”. Később: „A dialektikus materializmus nemcsak megengedi, hanem kívánja ennek a kettősségnek az elismerését.” (I. h. 105.)

Marad tehát: a közlés logikája. Figyelemre méltó azonban — éppen az előző fejtegetések miatt — az, amiért elveti a szerző az ún. gondolkodás logikáját. „A gondolkodás logikája pedig — ámbár a logikai irányok jelentős többsége ide sorolható — itt azért nem jön önállóan tekintetbe, mert önmagában hordja kettősségét: egyfelől a dolgok összefüggéseinek a gondolkodásban való tükröződését vizsgálja, másfelől számolnia kell azzal, hogy a felfogott gondolat mindjárt nyelvi formát is ölt, mert csak így válik kifejezhetővé, közölhetővé” (104).

Minthogy a nyelv minden jelensége, hasonlóan a világ minden jelenségéhez, „önmagában hordja kettősségét” (l. erre DEME: I. OK. XIII, 309—29), e kettősség vizsgálatának mellőzése éppen nem látszik dialektikus eljárásnak. A nyelv e sajátosságának tulajdonítható véleményem szerint, hogy vizsgálatának módszere is föltétlenül kettősséget követel azért, hogy a valóságot tárjuk fel a maga egészében. A valóság egyik oldalának feltárása egészen biztosan hibás eredményekre vezet. De nézzük meg a „közlés logikája” alany-állítmányfogalmát!

„A mondat elemzésének fő szempontjai” című cikkében ELEKFI így határozza meg az alanyt és az állítmányt: „Az alany az a tagja a mondatnak, amelyről valamit mondunk, az állítmány pedig az a tagja, mellyel az alanyról valamit mondunk. Az állítmányt a mondat alanyához képest erősebben hangoztatjuk” (MNY. IXL, 73). E meghatározás semmiben sem különbözik GABELENTZÉTŐL, aki ugyanígy a lélektani alanyt és állítmányt határozta meg. KICSKA EMIL is ilyen meghatározást adott: „Alany az a rész, amelyről a másik rész mondva van, állítmány az a rész, amely a másik részről mondva van” (Nyr. XXXIII, 373—382). WEGENER szerint a logikai állítmány nem esik egybe a grammatikaival: „...der betonte Satzteil ist das logische Prädikat” (Untersuchungen... 29). Stb.

Nem kétséges, hogy eszerint a lélektannak és a közlés logikájának alanya-állítmánya egybeesik, és az sem kétséges, hogy e meghatározások önmagukban helyesek, hiszen a „valamit valamiről állítok” mozzanat ARISZTOTELÉSZ meghatározásában is föllelhető. A másik mozzanat azonban: „az állítmány az alany járuléka” — feltűnő módon hiányzik! Van azonban helyette valami más.

ELEKFI például a következő két mondatot: „Az idei nyár jó termést ígér” és „Az idei nyáron jó termésünk lesz” — egyformán elemzi: „Mind a kettőben az »idei nyár«-ról mondok valamit, és amit erről mondok, *lényegileg* az is ugyanaz mind a két mondatban.” (I. h.)

E gondolatsor olyan tágra szabja az alany és állítmány fogalmi körét, hogy szinte ad absurdum fokozható. Pl.: mindkét mondatban az idei nyári várható természről, ill. várható minőségéről mondok valamit, tehát alanynak lehetne tekinteni a mondatból elvonható egész ténykomplexumot, melynek állítmánya éppen ennek az absztrakciónak az aktualizálása lenne: maga a mondat mint beszédaktus. Hiszen a szerző is elfogadja PAPP ISTVÁN megállapítását: „A mondatnak lényeges jegye, hogy *mondjuk*” (Nyr. LXXVI, 99—107). Ha pedig két vagy több mondatban ugyanaz lesz az állítmány akkor is, ha csak lényegileg ugyanaz a mondanivalóm mindegyikben, akkor a következő mondatokat is ugyanarra az alanyi és állítmányi részre kellene bontani: „A nap süt”; „Melig van”.

ELEKFI szerint „Az idei nyár jó termést ígér” kétféle módon elemezhető:

1. Alany: az *idei nyár*.
Állítmány: *jó termést ígér*.
2. Ige: *ígér*.
Igealany: az *idei nyár*.
Az ige tárgya: *jó termést*; stb.

Ígét és igealanyt csak olyan mondatokban találhatunk, ahol a képszerű ábrázolás a fontos, sőt, vannak olyan mondatok, amelyek csak így(!) elemezhetők. Pl.: „Rózsafelhők úsztak át az égen”. „Ne is keresünk benne alanyt és állítmányt olyan értelemben, ahogy az előbbi fejezetben meghatároztuk” (ELEKFI: i. h.).

Mi dönti el hát, hogyan elemezzünk? A „közlés logikája” szerint nyilván a következő a helyzet: csak akkor érdemes alanyt és állítmányt keresnünk, ha ketten beszélnek, és az egyik kérdez, a másik felel, tehát alkalom van arra, hogy a mondat egyik tagját a másik taghoz képest erősebben hangoztassuk. Ha nem mondjuk vagy halljuk a mondatot, hanem leírjuk vagy olvassuk, akkor (ha ugyan ezeket a „valamiket” az előző fejtegetések után mondatoknak tarthatjuk) el kell döntenünk, hogy az adott esetben az ábrázolás a fontosabb-e, vagy a közlés. Ez elég nehéz, néha egyenesen megvalósíthatatlan. Szerintem ugyanis pl. a „Szobámban háromlábú telefonasztal áll” mondat az ábrázolás mértéke szempontjából nem különbözik a „Rózsafelhők úsztak át az égen” mondatától — még ELEKFI felfogása szerint sem, mert „minden egyes szavával mondani akar valamit” (i. h. 74). Legfeljebb arról lehet vitatkozni, hogy az utóbbi mondat „költőibb”, tehát — szebb. Tegyük fel, hogy ez így igaz! (Bár az előbbi mondat egy szépprózában éppúgy lehet „szép”.) Nyilvánvaló azonban, hogy a mondat esztétikai, ill. stilisztikai megítélése nem dönthet a mondat elemzésének módját illetően. Még hozzátéhetem: nem minden „ígés” mondat ábrázol mozgásban levő képet — még ha költői is egyébként, pl. „Ég a napmelegtől a kopár szíksarja”; „Alszik kis feleségem, mélyen, csendesen”; „Hazádnak rendületlenül légy híve...” stb., stb.

Természetesen tudom, hogy egy elmélet cáfolatához nem elegendő gyakorlati alkalmazásának nehézségeire, sőt lehetetlenségére rámutatni, elméleti vonatkozású megjegyzéseimet azonban, saját felfogásom ismeretével együtt akkor szeretném megtenni, amikor — az időben legközelebbi publikálási alkalom során — egyéb logikai (lélektani) jellegű kutatási irány képviselőinek a mondattal és a predikatív szintagmával kapcsolatos nézeteivel fogok foglalkozni.